

Sveučilište Josipa Jurja Strossmayera u Osijeku

Filozofski fakultet

Diplomski studij hrvatskog jezika i književnosti i filozofije

Jelena Vukoje

Kašićev *Ritual rimski* u kontekstu prevoditeljske tradicije

Diplomski rad

Mentorica: izv. prof. dr. sc. Loretana Farkaš

Osijek, 2011.

Sadržaj:

1. Uvod	1
2. Kašićev <i>Ritual rimski</i> u kontekstu prevoditeljske tradicije	2
2.1. Bartol Kašić (1575. – 1650.)	2
2.2. Kašićevi istomišljenici	5
2.3. Društveno–političke prilike	7
2.4. <i>Ritual rimski</i>	12
2.5. Izbor štokavskog dijalekta kao baze standardnog jezika	14
2.6. Grafija u <i>Ritualu rimskom</i>	16
2.7. <i>Ritual rimski</i> i Kašićeva jezikoslovna rješenja	22
2.8. Kašićev utjecaj na razvoj hrvatskog standardnog jezika	23
2.9. „Mali hrvatski preporod“ i „Veliki hrvatski preporod“	26
2.10. Sociolingvistički pristup tradiciji	28
3. Prilozi	31
4. Literatura i izvori	34

Sažetak

Bartol Kašić prvi je hrvatski jezikoslovac, plodan pjesnik i pisac, prevoditelj *Biblije* i *Rituala rimskog*, vrstan teolog i jedan od prvih slavista. U ovom se diplomskom radu obrađuje jedno od njegovih najznačajnijih djela – *Ritual rimski*. Rad je podijeljen na deset poglavlja. U prvom poglavlju izložena je biografija i bibliografija Bartola Kašića. U drugom su poglavlju nabrojani Kašićevi istomišljenici, a to su Matija Alberti, Aleksandar Komulović, Jakov Mikalja i Faust Vrančić. Sljedeće poglavlje opisuje društveno–političke prilike koje su vladale u Kašićevo doba. Slijedi opis izgleda i sadržaja *Rituala rimskog*. U petom je poglavlju opisano prihvaćanje štokavskog dijalekta koji će služiti kao baza standardnog jezika. Šesto poglavlje prikazuje grafijski sustav Bartola Kašića te usporedbu s grafijskim sustavima istaknutih hrvatskih jezikoslovaca. U sedmom su poglavlju prikazana Kašićeva jezikoslovna rješenja u *Ritualu rimskom*. U sljedećem se poglavlju jezik *Rituala rimskog* uspoređuje s današnjim standardnim jezikom gdje se potvrđuje da se jezik *Rituala rimskog* uklapa u neprekinuti razvojni tijek hrvatskog književnog jezika od 17. stoljeća do danas i njegov je sastavni dio. U devetom je poglavlju uspoređen jezični standard 17. stoljeća i jezični standard 19. stoljeća. U posljednjem, desetom poglavlju, opisan je proces standardizacije u okviru nove struke – sociolingvistike.

Ključne riječi: Bartol Kašić, *Ritual rimski*, standardni hrvatski jezik.

1. Uvod

Bartol Kašić, otac hrvatske gramatike, nije samo prvi gramatičar hrvatskog jezika, nego je bitno zacrtao i pristup njegovu opisu i osnovna načela njegovu normiranju. Na rad ga je poticao unutrašnji žar i trajna želja da svojim požrtvovnim radom pomaže svome narodu koji je pod tuđinskom vlašću trpio najveće nevolje. O borbi za hrvatski jezik najbolje svjedoči Kašićev život i djela, među kojima se posebno odlikuje *Ritual rimski*. *Ritual rimski* plod je Kašićeve dugotrajne jezikoslovne borbe za hrvatski jezik. Upotrebljavan je dva i pol stoljeća gotovo u svim hrvatskim krajevima, a ujedno je trajno utjecao na razvoj i standardizaciju hrvatskog jezika. Cilj je ovog diplomskog rada prikazati sam put od početka Kašićeva rada i borbe za hrvatski jezik pa sve do njegove jezikoslovne pobjede, objave *Rituala rimskog* 1640. godine, te doprinos *Rituala* razvoju i standardizaciji hrvatskog jezika. Rad je podijeljen na 10 poglavlja. U prva tri poglavlja opisan je Kašićev život i njegova djela, nabrojani su Kašićevi istomišljenici te su opisane društveno-političke prilike Kašićeva doba. Sljedeće poglavlje opisuje izgled i sadržaj samog *Rituala rimskog*. Peto i šesto poglavlje donose prikaz govora i grafije u *Ritualu rimskom* te se objašnjava bosanski govor, a Kašićev se grafijski sustav uspoređuje s grafijskim sustavima Marulića, Lucića, Budinića, Bandulavića i Hektorovića. Sedmo poglavlje ukratko opisuje Kašićeva jezikoslovna rješenja u *Ritualu rimskom*. U osmom i devetom poglavlju uspoređuje se jezik *Rituala rimskog* s današnjim standardnim hrvatskim jezikom, uočavaju se podudarnosti i otkrivaju temelji koje je položio sam Kašić. U desetom se poglavlju proces standardizacije opisuje u okviru sociolingvistike te se kroz njezine etape prikazuje cjelokupni doprinos Bartola Kašića standardizaciji hrvatskog jezika.

2. Kašićev *Ritual rimski* u kontekstu prevoditeljske tradicije

2.1. Bartol Kašić (1575. – 1650.)

Isusovac Bartol Kašić (Cassius, Cassio) čitav je svoj život, od rođenja u Pagu 15. VIII. 1575. do smrti u Rimu 28. XII. 1650., posvetio Bogu i duhovnom dobru svoga naroda. Stoga se, uz brojne pastoralne obveze, neumorno bavio jezikoslovnim i prevodilačkim radom i književnim stvaranjem pa je u hrvatskom jezikoslovlju, književnosti i religioznoj kulturi ostavio duboke tragove i trajne plodove svojih djela koje i mi danas uživamo.¹

Kašić je svoje školovanje započeo u Pagu i u Zadru, od 1590. nastavio u Ilirskom kolegiju u Loretu, a 1593. poglavari ga šalju u Rimsko sjemenište. U Rim je tada došlo dvanaest ponajboljih loretskih odgajanika, a među njima Kašić je bio prvi, ali ne samo po abecedi. Kad je 14. VIII. 1595. ulazio u isusovački novicijat, donio je sa sobom i svoj mali konverzacijski priručnik *Un libretto di frasi*, a uz studij i druge obveze, na temelju *Petojezičnog rječnika* Fausta Vrančića, do 1599. izradio je *Hrvatsko–talijanski rječnik*. Te se godine u Rimskom kolegiju osniva *Akademija ilirskog jezika*. Za njezine potrebe Kašić piše prvu gramatiku hrvatskoga jezika *Institutiones linguae illyricae*, koja je objavljena u Rimu 1604. Nakon studija teologije i svećeničkog ređenja 1606., Kašić je odmah imenovan hrvatskim ispovjednikom u Bazilici sv. Petra, što je znak velikog povjerenja. Ujedno je 1606. bio cenzor i redaktor djela Aleksandra Komulovića *Zrcalo od ispovijesti*.

Od 1609. do 1612. Kašić djeluje u Dubrovniku, a od 1612. do 1613. nalazi se na svom prvom misijskom putovanju po našim krajevima, obilazeći kršćane pod Turcima. Vrativši se u Rim, piše opširne *izvještaje* o teškom stanju kršćana i o don Šimunu Matkoviću, kojega predlaže za biskupa u tim krajevima. Papi i kardinalima upućuje spomenice u kojima ih nagovara da s Turcima sklope mir, jer rat ne koristi nikome, a jako škodi tamošnjim vjernicima. U Rimu 1613. objavljuje i svoju prvu asketsku knjigu *Način od meditacioni*, a 1614. godine priređuje za tisak *Zrcalo duhovno* – koje je napisao Angelo Eli, a preveo dubrovački opat Mavro Orbini. Kašić je knjizi dodao *Nauk za dobro pisati slovinski i lasno pročititi ovo libarce*.

¹ Kašić, Bartol; *Ritual rimski* (priređio i pogovor sastavio Vladimir Horvat), Kršćanska sadašnjost, Zagreb, 1993., str. 3

Od 1614. do 1618. Kašić je u poznatom marijanskom svetištu Loreto ispovjednik za hodočasnike iz naših krajeva. Tu je preveo i 1617. u Rimu objavio *Istoriju loretanu* i Bellarminov *Nauk krstjanski kratak*, kao i pjesnički prijevod prvih pedeset psalama *Pjesni duhovne*. Od 1618. do 1619. Kašić je na drugom misijskom putovanju, obilazeći ponovno naše kršćane pod turskom vlašću, a od 1620. do 1633. boravi u Dubrovniku. Uz brojne druge obveze nalazi vremena i za pisanje. Tu je pripremio *Život sv. Ignacia* (Rim, 1623.) i *Perivoj od djevtva* (Rim, 1625. i Venecija, 1628.).

Zarcalo nauka krstjanskoga napisao je 1626., a tiskano je u Rimu 1631. Krajem 1627. godine dovršio je Kašić duhovnu tragediju *Sveta Venefrida*, u kojoj pokazuje i talent vrsnog dramskog pisca. Pretpostavlja se da je tada bila izvođena jer je Kašić dodao scenografske i redateljske upute, no objavljena je tek 1938. i 1991.

Mnogo tragičniju sudbinu doživjela je Kašićeva *Hrvatska Biblija*, jer je ona bila povod nesporazuma i sukoba mišljenja. Njezino je tiskanje tada bilo spriječeno. Propaganda je 1625. godine dala dubrovačkom nadbiskupu Lanteriusu pismeni nalog da angažira Kašića i dodijeli mu pomoćnike da prema odobrenoj latinskoj *Vulgati* što prije naprave točan hrvatski prijevod *Svetog pisma* koji će se moći tiskati kao službeni. Iz svega je bilo jasno da Propaganda naručuje prijevod na živom narodnom govoru. Kašić se dao na posao i priredio najprije potrebniji *Novi zavjet*. Kad je sve pregledao šestočlani „odbor za prevođenje“, prijevod je u prosincu 1631. stigao u Rim s preporukom spomenutog odbora i novog dubrovačkog nadbiskupa Tome Celesiusa. No tada su u Rimu iskrsnule nepredvidive teškoće. Neki „našijenci“ prijekim su okom gledali na novi hrvatski književni i liturgijski jezik, pisan latinicom, pa su na opću štetu spriječili tiskanje Kašićeva prijevoda.

Kašić je napustio Dubrovnik poslije Uskrsa 1633. ili najkasnije u ljeto. Dolazi u Rim i ponovno preuzima dužnost hrvatskog ispovjednika u Bazilici sv. Petra. Ondje dovršava prijevod čitave *Biblije* i piše tri vrlo zanimljiva, još neobjavljena, latinska teksta u obranu svojega prijevoda. Najprije u *Apologiji*, jasnim povijesnim dokazima i obilnim patrističkim citatima, pobija tvrdnju da je sv. Jeronim autor glagoljice i prijevoda slavenske *Biblije*, a to je, kako je doznao, bilo izneseno kao glavni razlog da se zabrani tiskanje njegova prijevoda. Zatim u spisu *De variis versionibus Slavonicis, Dalmaticis seu Illyricis, et Serblanis seu Ruthenicis* daje prikaz slavenskih prijevoda Biblije, od najstarijeg koji dugujemo Svetoj Braći, ili točnije Ćirilu (Konstantinu Filozofu), pa do novijih slavenskih i hrvatskih, ne zaboravivši ni protestantske, a

posebno hvali jezik lekcionara „*Pištrole i evanđelja*“ svog suvremenika Ivana Bandulavića. Na temelju tih već postojećih prijevoda Kašić je izradio svoj novi, za koji donosi i sva dobivena odobrenja, a naziva ga „9 *Versio selecta ex omnibus fere praedictis de mandato Sacrae Congregationis...*“. Konačno u tekstu *Corrolaria* odgovara na konkretne prigovore i pobija lažne izlike o nepotrebnosti svojega novog prijevoda Biblije. Tim svojim spisima Kašić nije uspio posve svladati otpor i dokinuti zabranu tiskanja svojega prijevoda Biblije, ali je barem dokazao neutemeljenost prigovora i time izborio idejnu i moralnu pobjedu. Nije se dao slomiti jer je bio posve siguran u ispravnost svojih jezikoslovnih nazora. To je priznao i dugogodišnji i zaslužni tajnik Propagande Francesco Ingoli koji je početkom 1634. zamolio Kašića da prevede novi *Rituale Romanum*. Kašić se prihvatio i te dužnosti i nastavio marljivo pisati, prevoditi i objavljivati. Preveo je sve himne iz *Brevijara* i objavio ih 1634. naslovljene *Pjesni duhovne*.

Neki su htjeli spriječiti i tiskanje *Rituala*, kao što su to učinili s *Biblijom*. To doznajemo iz pisma Jakova Mikalje, koji piše Ingoliju 25. VIII. 1638. da žali Kašića što se namučio da prevede *Ritual*, a onda mu ga nisu htjeli tiskati jer je to dubrovački, a ne bosanski govor. Ti koji prigovaraju, sami ne znaju bosanski, a zbog istog su razloga spriječili i tiskanje njegove gramatike. Dok je Kašić dočekao da se konačno ipak 1640. tiska u Propagandinoj tiskari njegov *Ritual rimski*, objavio je 1637. *Život sv. Frančeska Saveria* i 1638. *Život Gospodina našega Isukrsta i život B. D. Marije*. Te je godine bio odobren za tisak njegov prijevod Bellarminove knjige *De ascensione mentis in Deum*, ali nije pronađen nijedan primjerak. U to je vrijeme bio tiskan i priručnik za ispovijed *Zrcalo malo*, a godine 1641. objavljuje *Tome od Kempisa Pismo od nasledovanja*. Kašić je već 1634. predlagao Propagandi da objavi njegov *Lekcionar*, ali nije uspio. Tiskan je tek 1641., no ne u Propagandi, nego u rimskoj tiskari Bernardina Tanija. Redakciju teksta obavio je generalni vikar dubrovačke nadbiskupije i stoga ima naslov *Vanghielia i pistule istomačene iz Misala novoga Rimskoga u jezik dubrovački...po Bartolomeu Kašiću...*

Bartol Kašić umro je na blagdan Nevine dječice 1650. godine u 14 sati.

2.2. Kašićevi istomišljenici

Da ne bismo apsolutizirali značaj Kašićeva rada, neophodno je u uvodu, prije analize Kašićeva jezika, spomenuti one pisce kod kojih su također ispoljene tendencije k jezičnom zajedništvu, a koji pripadaju njegovom ili neposredno prethodnom vremenu.

Matija Alberti (1555. – 1624.) poznao je crkvenoslavenski jezik i književnost i na glagoljici i na ćirilici. U vrijeme kad je pokrenuto pitanje jezičnog jedinstva i formiranja „općeg književnog jezika“, najprije se pozabavio problemom pravopisa i grafijskim latiničnim rješenjima. Prema rješenjima za pojedine grafeme, Alberti se slaže s Kašićem. Tako npr. jednako za fonem /c/ predlaže *ç* „slovo zakučito zdala“, kako ga sam naziva. Za fonem /č/ predlaže i on grafem *c*, za /s/ daje *s*, za /š/ oznaku *sc*, a za foneme /l/ i /n/ i on ima, kao i Kašić, talijanska rješenja *gli/gni*. Podudarnost postoji i u označavanju fonema /j/ sa *y*. Međutim, kad se postavljalo pitanje koji govor treba da posluži kao baza za stvaranje „zajedničkog književnog jezika“, Alberti zazire od uvođenja bosanske štokavštine i brani domaću arhaičnu čakavštinu. U jednom pismu Komuloviću Alberti pokušava i njega uvjeriti u ispravnost svojih stavova i tumači mu koliko je „bolje *ča* nego *što* i *šč* nego *št*“. Svoje djelo *Oficij blažene Marije divice* (1617.) piše arhaiziranim crkvenoslavenskim jezikom.

Aleksandar Komulović (1548.- 1608.) također je bio dobar znalac crkvenoslavenskog jezika i glagoljice, ali je i u svom *Nauku kutjanskom* (1582.), u *prijevodu katekizma* (1603.) i *Zrcalu od ispovijesti* (1606.) pokazivao izvjesnu tendenciju k uvođenju štokavštine. Tako se već pri analizi nekoliko stranica njegova *Zrcala* zapaža sljedeće: upotreba zamjenice *što*, naporednost *koji/ki*, štokavska promjena *-l* u *o*, štokavski refleks nazala *ę* iza palatala, kao i štokavsko *u* od grupe *vǫ-*. Komulović je poznao raširenost štokavštine i zagovarao je još 1582. godine uvođenje „općenitog jezika“. Kad je 1599. godine ušao u isusovački red, radio je u krugu onih koji su tražili „Opći jezik“ za južne Slavene. Vjerojatno je on i dao Klaudiju Akvavivi, generalu isusovačkog reda, ideju da se napiše gramatika „općeg jezika“ za potrebe ilirske akademije. Postoje mišljenja da je Komulović sugerirao Bartolu Kašiću, kad je počeo pisati *Institutiones*, karakter jezika u gramatici. Jezik Kašićeve gramatike sličan je jeziku Komulovićeve *Nauka* – u oba nalazimo smjesu čakavskih i štokavskih elemenata. Kašić je, naravno, kasnije krenuo vlastitim putem i težio potpunijem usvajanju štokavskog.

Jakov Mikalja (1601. – 1654.) je bio isusovac, Talijan, a pretpostavlja se da je naš jezik učio iz Kašićeve gramatike. Njegovo glavno djelo je rječnik s naslovom *Blago jezika slovinskoga*, u kojem daje leksičku građu i štokavskog i čakavskog narječja i kratku gramatiku rađenu prema Kašićevoj. U predgovoru svojega djela on govori čitateljima da i u talijanskom jeziku postoje različiti dijalekti, ali je za standardni jezik odabran toskanski dijalekt, pa preporučuje Hrvatima da pišu jednim narječjem, bez obzira kojim se služe u govoru, te da govore bosanskim govorom.

Faust Vrančić (1551. – 1617.) objavio je 1595. prvi samostalni, tiskom objavljeni, rječnik u Hrvata, i to petojezični: *Dictionarium quinque nobilissimarum Europae linguarum, latinae, italicae, germanicae, dalmaticae et ungaricae*. Premda su mu za taj rad na raspolaganju bili mnogi uzori (prije svega Calepinusov rječnik iz 1590.), djelo donosi 5800 natuknica za svaki jezik pa je za hrvatski jezik znatan doprinos najstarijem nazivlju mnogih znanstvenih područja.

Građa koja je u njemu obrađena jezično je pretežito čakavska i premda postoji određena otvorenost prema štokavštini, time on ne iskazuje neki sustavni pogled na zajednički jezik, nego odražava samo njegovu osobnu naobraženost i čitateljsku praksu. To mu ni u kojem slučaju nije bilo jednostavno, jer je živio izvan domovine. U rječniku nema gramatičkih napomena, fraza ni sinonima. Rječnik je objavljen u šest izdanja, od kojih su tri bila izvan Hrvatske (u Mlecima, Pragu i Požunu), što svjedoči o njegovoj vrijednosti. S tim je djelom hrvatska leksikografija zauzela ozbiljno mjesto u europskim okvirima i taj je rječnik prvi u nizu mnogih koji ga slijede. Po tome ga treba smatrati programom borbe za upotrebu materinjeg jezika.

2.3. Društveno–političke prilike

S obzirom da je jezične pojave nemoguće proučavati izvan konteksta društveno – političkih prilika koje su ih uvjetovale, treba osvijetliti političke, društvene, ekonomske i vjerske prilike relevantne za početak i smjerove Kašićeva djelovanja.

Protestantizam je ozbiljno uzdrmao ne samo teološke postavke katoličke crkve već i njezin ekonomski status. Crkva je izgubila mnoge posjede u europskim zemljama gdje se zacario protestantizam i postao državnom religijom, a na Balkanu su sa svakim novim turskim prodorom propadale katoličke biskupije i uopće slabila organizacija katoličke crkve. Sve je više zemalja na Balkanu postalo biskupijom „in partibus infidelium“, biskupi su imali od svog imena samo čast, a nikakav posjed ni vlast, što je ozbiljno ugrožavalo ekonomski status Crkve. Vještom oku rimskih crkvenih vlasti nije izmaknuo strateški značaj južnoslavenskih zemalja, njihov položaj na granici između Istoka i Zapada, pa ono što je izgubljeno u razvijenim zemljama Europe, moglo se nadoknaditi na Balkanu.

Stoga kad govorimo o protureformacijskom djelovanju katoličke crkve u južnoslavenskim zemljama, treba imati na umu da je vjerska propaganda bila sredstvo jedne političke akcije, a ne samo vjerske, čiji je cilj otimanje balkanskih zemalja od turske vlasti.

Posljednjih desetljeća 16. st. jača trgovina u dalmatinskim gradovima te se, pored vlastele i pučana, javljaju i građani kao nova klasa. Ta društvena kretanja najizrazitija su u Dubrovniku, na čijoj se povijesti i može pratiti stupanje na scenu novog sloja – građanskog. Građani se u Dubrovniku zovu antunini i lazarini, koji, iako nemaju političku vlast, po svojim ekonomskim mogućnostima staju uz bok vlasteli.

Još u 16. st. građani i vlastela Dubrovnika nastoje u kulturnom životu oponašati kulturno napredniju građansku klasu Italije, osjećaju potrebu za naukom i kulturom pa onda nije nimalo čudno što 1620. godine isusovci odabiru taj grad za sjedište svog kolegija. Iako će Dubrovčani jedno vrijeme prosvjedovati protiv osnivanja isusovačke rezidencije, raspoloženje će se promijeniti kad u isusovačkom redu bude njihovih ljudi.

Isto tako nije čudno što rimski poglavari izabiru isusovca – Dalmatinca za pisca prve gramatike na načelima koja je taj red ustanovio. Nije bez razloga Klaudio Akvaviva povjerio taj zadatak isusovcu, a ne nekom bosanskom franjevcu. Isusovački red postaje *ecclesia militans* i direktni sprovednik papinih protureformatorskih ciljeva, pa onda i jezičnih reformi.

U vrijeme poslije Tridentskog koncila, kad je rimska papinska protureformacija nastojala različitim mjerama (papinskim pohodima i poslanstvima, osnivanjem kolegija i akademija, promicanjem nabožnih književnih djela i sl.) djelovati na narode pod upravom katoličkog Rima, od osobitog su značaja za nju postali južnoslavenski krajevi.

Vješti političari i diplomati, rimski su svećenici isticali da su im ti krajevi važni jer po predaji predstavljaju crkvu koju su osnovali sami apostoli, „prvobitnu crkvu“, koja se stjecajem prilika našla među inovjercima i nevjernicima te ju treba zaštititi. Sve su to bile isprike iza kojih su se krile političke namjere Rima: sjedinjenje Crkava i preotimanje Balkana ispod turske vlasti.

Iz tih razloga javlja se kod rimskih papa osobit interes za svećenike s „ilirskog“ terena, prvenstveno za njihovo školovanje, te se već 1580. godine otvara u Loretu Ilirski zavod za odgoj svećenstva iz južnoslavenskih krajeva. To je još značajniji podatak ako se ima u vidu da je Ilirski zavod osnovan u isto vrijeme kad i zavodi ostalih razvijenijih europskih zemalja.

Osim brige za odgoj i školovanje svećenstva, Rim je nastojao da svećenstvo ilirskih krajeva opskrbi knjigama vjerskog sadržaja te u to vrijeme zapažamo pravi procvat književne i izdavačke djelatnosti. Nosio i inicijatori tih djelatnosti bili su Zbor za širenje vjere i isusovci, novoosnovani red, koji je trebao služiti kao obrana papstva i bedem protureformacije.

Osim s problemom neukog svećenstva, svećeničkog školovanja i izdavanja poučnih knjiga, Kongregacija i isusovci susreli su se s pitanjem jezika na kojem treba djelovati. Raširenost i jedinstvo hrvatskog jezika ističe kao osobitost ilirskih krajeva hvarski biskup P. Cedulinus, a Antun Deodatus pri ocjenjivanju Kašićeva prijevoda *Poslanica* izriče misao da širenje vjere na dubrovačkom jeziku predstavlja budućnost rimske crkve, jer će se vjera raširiti kod naroda koji ne znaju rimski, ali nisu bez pobožnosti; kako svjetlo sunca svijetli svim zemljama, tako neka se Božja riječ razglasi svim istočnim narodima. Tako će izaći do krajnjih granica svijeta zvuk evanđeoske trublje dubrovačkim jezikom. To neće štetiti dostojanstvu gospodstva rimskog jezika, jer će vrlo udaljeni narodi štovati latinski, za njih tamni jezik, kao svet, a dubrovački će, koji razumiju, prigrliti i ljubiti.

Iz tih će razloga, kao i iz uopće protureformacijskih, Rim posvećivati osobitu pozornost pitanju jezika, inzistirati da se pišu nabožna djela na najraširenijem narječju. Tako će obnova duhovnog života i razmah književnog stvaranja na ovom terenu biti nerazlučivo povezani s pitanjem književnog jezika i pravopisa na bazi jezičnog zajedništva. Za Propagandu to je pitanje stvaranja jezika kojim će se moći djelovati ne samo među Hrvatima nego među svim balkanskim Slavenima, a naročito kod Srba.

Kako se Propaganda u početku zalagala za dubrovački govor kao temelj zajedničkog književnog jezika, tako se kasnije sve više javlja misao da je najrazumljiviji i najprošireniji „bosanski govor“ te on treba biti baza zajedničkog, općeg jezika.

Osobitu povlasticu, prijevod *Rituala* na narodni jezik, dobili su hrvatski svećenici u vrijeme kad ostali europski narodi nisu na to mogli ni pomišljati, no tiskanje je gotovo dovedeno u pitanje kad je netko u Rimu prigovorio da je *Ritual* preveden na „dubrovački“, a ne na „bosanski“, kako je Propaganda izričito tražila. Tada se Jakov Mikalja našao u prilici da kod tajnika Propagande Franje Ingolia brani Kašićev prijevod objašnjavajući da su dubrovački i bosanski govor isti.

Nije bez značaja reći nešto o zaokretu što ga je Propaganda učinila u prijedlozima za izbor osnove za „opći jezik“. Prvobitna ideja da baza zajedničkog jezika bude dubrovački govor proistekla je iz nekoliko razloga:

1. U 16. je stoljeću kod naših ljudi postojala svijest o jezičnoj srodnosti Južnih Slavena, oni su se u to vrijeme bliže upoznawali, međusobno miješali;
2. Miješanje stanovništva prouzrokovale su i unutrašnje seobe Srba i Hrvata u oblastima pod turskom upravom;
3. U 17. stoljeću jača svijest o povezanosti ne samo Južnih Slavena nego i svih Slavena te Dubrovnik, na neki način, postaje središte iz kojeg se šire sveslavenske ideje;
4. Kod ljudi iz oblasti pod Turcima javlja se svijest da jezično zajedništvo znači i etničku zajednicu pa ima dokumenata koji govore da su razni visoki činovnici Porte, a koji su porijeklom iz naših krajeva, veoma lijepo i u Carigradu primali Dubrovčane i isticali da su s njima istog jezika te ih i zbog toga svesrdno pomagali.

Sve je to moglo uvjeriti Rim da je dubrovački govor zaista najprikladniji kao baza zajedničkog jezika. Nije isključeno da su imali na umu i mogućnost literarnog izražavanja na tom idiomu, u što su se vjerojatno uvjerali pročitavši djela dubrovačkih pisaca. Osim toga, Dubrovnik je pomoću svojih dobrih veza s Portom štitio katoličku crkvenu organizaciju u zapadnom dijelu Balkanskog poluotoka.

Međutim, crkvene prilike u Bosni, Slavoniji i Dalmaciji bile su dosta složene. Tu djeluju franjevci, koji kod turskih vlasti uživaju više povjerenja, nego drugi svećenici, predlažu papi kandidate za biskupe, a pripremaju i knjige za svoje vjernike, djeluju kao narodni učitelji. Usprkos mnogim pritužbama na njihovu neobrazovanost i način života, pape ih ne sputavaju u njihovu djelovanju. Postoji pretpostavka da su crkveni velikodostojnici, započevši akciju na stvaranju zajedničkog jezika, imali pred očima upravo prevladavanje štokavskog dijalekta u bosanskoj provinciji. Uvidjeli su da na tom govoru postoje tiskane knjige kojim je moguće djelovati na tom prostranom terenu, što je svakako moglo utjecati na izbor bosanske štokavštine kao baze općeg književnog jezika.

Za lingvistički aspekt pitanja najznačajnije je razrješavanje dileme je li Crkva, predlažući „bosanski“ kao opći književni jezik, imala na umu pismeni izraz, pismenu jezičnu praksu bosanskih franjevaca ili koji živi bosanski govor. Naime, konglomerat govora koji postoji na bosanskom terenu teško da bi mogao biti baza jezičnom zajedništvu koje je zamišljala katolička crkva. Nije sigurno da se preporučavao jedan govor kao baza. Teško je vjerovati da bi crkveni poglavari uspjeli iz šarenila, koje u tom smislu vlada na bosanskom području, izdvojiti jedan govor, a na osnovi podataka kojim raspolažemo, izgleda da takvih pokušaja ni ideja nije ni bilo. Ostaje onda jedino činjenica da su crkveni poglavari pod bosanskim govorom razumjeli „bosanski pismeni jezik“, odnosno ono što bismo mogli nazvati književno–jezičnom manirom bosanske franjevačke literature. Naravno, ovi zaključci vrijede i za sve prijedloge za dubrovački govor, gdje se također mislilo na dubrovačku književno–jezičnu maniru, a ne kolokvijalni izraz.

U takvoj općoj kulturnoj klimi javlja se i rad Bartola Kašića. Njegovo prvo djelo „*Institutiones linguae illyricae*“ izravno se uklapa u akcije Crkve na planu poučavanja svećenstva u ilirskom jeziku, s jedne strane, kao i na planu formiranja općeg književnog jezika, s druge strane. Njegova bogata književna djelatnost stajat će pod okriljem Rima, nerijetko će nastajati kao vid borbe papstva protiv krivovjeraca. Nastojeće poučiti puk, neuko svećenstvo i redovnice kršćanskom nauku i na taj će način Kašić biti realizator rimskih ideja, no funkciju običnog izvršitelja prerast

će svojom samovoljnošću koja se ogleda u naporima da stvori književnu koine i da ju dosljedno i stvaralački primjenjuje u svom književnom radu. Ako je njegov književni rad sasvim prožet idejama protureformacije i sasvim u tom duhu, njegova nastojanja oko jezika izdvajaju ga iz mase protureformacijskih pisaca po vlastitosti jezičnih zahvata.

2.4. *Ritual rimski*

Kašić je preveo *Ritual rimski* do 15. VIII. 1636., ali je opet imao neprilike s tiskanjem. Dok je pisao predgovor „*Blagomu i milomu štiocu*“, vodio je s protivnicima oštre rasprave, što se jasno vidi kada odgovara na neke prigovore. Da su neki doista htjeli spriječiti i tiskanje *Rituala*, kao što su to učinili s Biblijom, doznajemo iz pisma Jakova Mikalje. On piše Ingoliju 25. VIII. 1638. da žali Kašića što se namučio da prevede *Ritual*, a onda mu ga nisu htjeli tiskati jer je to dubrovački, a ne bosanski govor. Ti koji prigovaraju, sami ne znaju bosanski, a zbog istog su razloga, žali se dalje Mikalja, spriječili i dovršenje tiskanja njegove gramatike. Kašić je za tiskanje prijevoda *Rituala* morao čekati čak četiri godine.

Ritual rimski tiskan je 1640. godine u formatu male četvrtine (22x16cm) i ima ukupno 556 izvornih stranica. Na početku, nakon latinskog naslova, donosi Kašić dvije latinske posvete papi Urbanu VIII. Prva je u prozi, naslovljena *Urbano VIII...Bartholomaeus Cassius Dalmata...* U njoj Kašić zahvaljuje papi što je, zbog dobra svećenika i vjernika, Hrvatima dopustio povlasticu da se čitav latinski *Ritual* prevede na općenitiji živi hrvatski narodni govor i tako za sve postane bogata riznica. Zatim svoj trud Kašić posvećuje papi i povezuje pčele, koje se nalaze u grbu obitelji Barberini iz koje potječe papa, s medom koji simbolički označava prijevod *Rituala*. Na kraju moli da dopusti i tiskanje prijevoda *Novoga zavjeta*.

Druga latinska posveta ima naslov *De Sacra Scriptura*, a sastoji se od triju elegijskih distiha. Kašić je 1636. već dovršio i čitav hrvatski prijevod *Biblije*. Stoga se vraća istoj usporedbi s pčelom i medom, samo sada med simbolizira prijevod čitave *Bibilije*.

Slijedi hrvatski naslov *Ritual rimski istomačen slovinski po Bartolomeu Kašiću...* Slijede dva odobrenja za tiskanje na latinskom iz 1637., koja su dali isusovački general Mutius Vitellescus i Franjo Manola, doktor obaju prava i kanonik sv. Jeronima. Slijedi prijevod pisma pape Pavla V. o obnovi *Rituala*, a dva lista dalje nalazi se zanimljiv Kašićev predgovor *Blagomu i milomu štiocu*. U njemu Kašić najprije opravdava svoj izbor bosanskog govora, ali poštuje i druge. Jer ako on napiše bosanski „pošao sam“, ne brani Dalmatinu našem da čita po svome „poslal sam“ ni Dubrovčaninu da ne rekne „poslo sam“.

Kašić zatim naglašava da je preveo čitavu *Bibliju* i *Lekcionar* pa potiče misnike da mole biskupe da pišu Sv. Ocu i kardinalima Propagande i pismeno traže u Rimu da se tiska *Sveto pismo*. Zatim govori o načinu pisanja naših glasova latinskim slovima i nabraja važnije hrvatske pisce koji su pisali latinicom, počevši od Marulića pa do Bandulavića.

Slijedi sadržaj *Obrednika* i abecedni popis psalama. Dolazi *Novi gregorijanski kalendar* na 82 stranice, koji je uveden 1582. godine. Zanimljivo je uočiti da Kašić najprije donosi stare hrvatske nazive mjeseci koje i mi danas upotrebljavamo: „sičanj, veljača, ožujak, travanj, svibanj, lipanj, srpanj, kolovoz, rujan, listopad, studeni, prosinac“. Uz njih dodaje latinske talijanizirane nazive mjeseci.

Slijedi *Spovidanje prave vire koje se ima činiti Slovinski od stočnih kršćana*, koje je u hrvatskom prijevodu Kašić objavio čak dvije godine prije latinskog službenog izdanja. Tek tada dolazi sam obrednik *Ritual rimski* i njegova paginacija 1 – 450. U *Ritualu* su posebno uočljivi brojni notni zapisi. Glazbeni dijelovi obuhvaćaju oficij za pokojne, razne procesije i blagoslov vode.

Na četirima se posljednjim stranicama *Rituala*, 447 – 450, nalaze ispravci. Kašić kaže na kraju čitatelju da se mora čuditi što ih nije puno više jer slagari nisu znali „našega jezika“ pa se Kašić namučio ispravljajući.

Ritual je tiskan u 2500 primjeraka, na čvrstom papiru. Poslije je doživio još šest izdanja i zanimljivo je odmah uočiti njegovu vremensku i prostornu raširenost prema godini i mjestima tiskanja: 1824. Senj, 1827. Mleci, 1859. i 1878. Zagreb, 1887. Sarajevo i 1893. Rim.

Kad se 1923. počeo pripremati novi *Rimski obrednik*, razvile su se u *Katoličkom listu* rasprave iz kojih je jasno da se i novi prijevod pripremao na temelju Kašićevog.

2.5. Izbor štokavskog dijalekta kao baze standardnog jezika

Budući da je osnovno pitanje pri formiranju standardnog jezika bilo izbor dijalekta koji će služiti kao baza standardnog jezika te pitanje grafije, počelo se u predstandardnim idiomima tražiti takve koji inauguriraju štokavštinu te predlažu izvjesna gramatička rješenja. Kako se djelovanje Bartola Kašića veže za 17. stoljeće, odnosno za onu fazu u povijesti hrvatskog jezičnog standarda koju karakterizira rascjepkanost na pokrajinske književnosti ostvarene na trima dijalektima, štokavskom, kajkavskom, čakavskom, uz istovremeno prevladavanje štokavštine na jugoistočnom dijelu hrvatskog teritorija, nametnulo se pitanje koliko je njegov jezikoslovni rad, a ne manje i književni, pridonio stabiliziranju štokavštine i koliko je pomogao formiranju standardnog jezika. Normalno se može očekivati da rad prvog gramatičara pokrene neke procese bitne za povijest jezičnog standarda. Utvrđivanje tih činjenica i njihovo povezivanje s jezičnim zbivanjima tijekom 17. stoljeća, nametnulo se kao osnovni zadatak pri analizi jezika Kašićeva djela.

U osnovi je Kašićev rad bio iniciran od strane katoličke crkve i trebao je prvenstveno odgovoriti zadacima koje je u područje jezika ona i nametala. Prema tome, kad su u Rimu isticali potrebu stvaranja zajedničkog jezika i predlagali da on bude formiran na bazi dubrovačkog govora u početku, odnosno na bazi bosanskih govora u kasnijem vremenu, upotrebljavali su termine „ilirski jezik“, „zajednički“ ili „opći književni jezik“. Kod Kašića se radi o stvaranju literarnog izraza baziranog na štokavskom dubrovačkom govoru, odnosno na bazi štokavske bosanske književno–jezične manire. Važno je napomenuti da se Kašić nije oslonio na jedan lokalni govor, već je izvršio izbor štokavskih crta, izbjegavajući periferne osobine štokavskog dijalekta. Funkcija tog jezika bila je književni izraz na dijalekatski nehomogenom terenu, odnosno tom je jeziku bila namijenjena zadaća općeusvojenog pisanog izraza, dok je razgovorni jezik mogao trpjeti od neujednačenosti. Kao ilustracija za tu Kašićevu postavku može se uzeti često citirani predgovor *Ritualu rimskom*, u kojem Kašić ističe da je neujednačenost izraza osnovna odlika suvremene literature i pisaca te je potrebno izabrati jedan govor (on se zalaže za bosanski, slijedeći na taj način preporuke Kongregacije za propagandu vjere i svojih poglavara iz Rima) i na tom govoru treba pisati, ali pripadnici drugih dijalekata i govora mogu to čitati onako kako im odgovara, odnosno kako je uobičajeno u njihovom materinjem govoru: „...ako ja bosanski upišem ove riječi *poslao sam, učio sam, rekao sam* ne branim za to Dalmatinu našem da reče

poslal sam, učil sam, rekal sam, ni manje Dubrovčaninu da ne reče *poslo sam, reko sam*². Kašić, dakle, razdvaja plan razgovornog jezika od plana pismene realizacije za koju traži da poštuje „normu“, odnosno obvezuje na upotrebu preporučenog izraza.

Značaj Kašićeva jezičnog rada potpunije dolazi do izražaja kad promotrimo koliko je koine koju je on stvarao i provodio pomogla konačnom usvajanju štokavskog dijalekta i koliko je Kašićev rad predstavljao temelj za formiranje hrvatskog standardnog jezika. Kašić je usvojio štokavski dijalekt kao bazu svoje koine, odnosno stvarao je koine na bazi dubrovačkog i bosanskog štokavskog pa ju onda pokušao normirati unutar stvorenog izraza. Normiranju je prvenstveno podvrgavao pismenu formu svoje koine, odnosno kako je prvenstvena funkcija koine bila književni izraz, jasno je da se tražilo unificiranje upravo tog nivoa, a tek kad tako stvorena koine postane polifunkcionalna, proširivat će se obveza njezine upotrebe i izvan isključivo literarnog iskaza. Za razliku od standardnog jezika, ta koine nije bila polifunkcionalna. Njezino funkcionalno opterećenje bilo je uže od opterećenja standardnog jezika, no istovremeno ona ima i izvjesne osobitosti koje će kasnije zahtijevati standardni jezik: bazirana je na štokavskom dijalektu, teži k unificiranosti i normiranosti, a upravo po tim crtama možemo ju smatrati direktnom poviješću standarda.

² Kašić, Bartol; *Ritual rimski* (priredio i pogovor sastavio Vladimir Horvat), Kršćanska sadašnjost, Zagreb, 1993., predgovor *Blagom i milom štioću*

3.6. Grafija u *Ritualu rimskom*

Iako prema preporuci kardinalskog zbora i sjednice održane 1627. g. pod vodstvom pape Urbana VIII. da knjige za Hrvate treba pisati ćirilicom i glagoljicom, Kašić je odlučio pisati latinicom. Sva djela nastala prije te odluke kardinalnog zbora također su pisana latinicom, što pokazuje da je njegov izbor latinice bio uvjetovan njegovim osobnim uvjerenjem da je to pismo prilagođenije za djela namijenjena južnoslavenskoj čitateljskoj publici. Kad je dobio nalog da prevodi *Ritual*, opet se zalagao za latinicu. Nema sumnje da je Kašić znao glagoljicu i crkvenoslavenski jezik, ali je latinicu izabrao vjerojatno stoga što je znao da ju poznaju i glagoljaši i svećenici s terena gdje se upotrebljava bosančica. Latinicu ima i Bandulavić i Komulović, pisci na koje se ugledao, pa je i to mogao biti jedan od razloga što su ga naveli na izbor latiničnog pisma.

Prvi problem s kojim se Kašić susreo u trenutku kad se prihvatio posla da izradi gramatiku i udari temelje općeg književnog jezika koji će funkcionirati na širokom ilirskom terenu bio je problem grafije. Brojne divergencije bile su osnovno obilježje latinične grafije prije i u vrijeme Bartola Kašića, što je on odmah i uvidio i istaknuo da nije našao ni dvojicu „skladnu meju sobom“³, a nije našao nijednog „da jednako jednim slovima piše“⁴ te je odlučio pisati tako da „sfako slovo jedno vazda samo glasanje ima“⁵. Ova je misao zapravo osnovna Kašićeva postavka kad je u pitanju grafija, odnosno principi njezina ustrojstva – jednom fonemu odgovara samo jedna grafijska oznaka. Kašić ističe da u grafiji primjerenoj potrebama našeg jezika izgovor pojedinog grafema ne smije biti uvjetovan pozicijom, odnosno bez obzira na poziciju, svakom grafemu odgovara uvijek isti fonem. Ogromnu smetnju razumijevanju jezika čini upravo grafijska nedosljednost te Kašić preporučuje piscima da pišu tako da svako slovo „glasi vazda na isti način“⁶. Premda je smatrao da svakom fonemu treba odgovarati jedan grafem, Kašić se ipak nije mogao sasvim osloboditi digramskih rješenja, kao ni nekih tradicionalnih grafijskih oznaka. U svom je trudu ipak uspio izbjeći jednu slabost svih dotadašnjih pisaca – pojam višefunkcionalnosti pojedinih grafijskih oznaka. Prednost i glavna kvaliteta Kašićeva grafijskog

³ Isto kao 2

⁴ Isto kao 2

⁵ Isto kao 2

⁶ Isto kao 2

sistema jest dodjeljivanje jednoj grafijskoj oznaci samo jedne funkcije. Mali je broj grafijskih oznaka u njegovu sistemu koji od toga odstupa.

Kašić svoj grafijski sistem nije stvarao neovisno o tradiciji, što ni ne krije, već u poslanici dubrovačkom patriciju Radi Sladojeviću izričito kaže da se ogledao po učenoj Europi i vidio španjolska, grčka, hebrejska i druga slova te u njima zapamtio i usvojio ono što je potrebno za grafiju koja služi hrvatskom jeziku. „Zahvaljujući saznanju o suodnosu između ova dva fenomena: fonetskog sistema i njegove grafijske predstave, mogao je Kašić započeti grafijsku reformu čiji je cilj bio predstavljanje fonološkog sistema ilirskog jezika grafijom koja mu je primjerena.“⁷

Sljedeća tablica donosi prikaz fonema i grafema prema Kašićevoj zamisli.

*Tablica 1. Predloženi grafijski sustav*⁸

Fonem	GRAFIJSKE OZNAKE		
	Grafem	Skupovi grafema	
		Pred suglasnikom i na kraju riječi	
/a/	a		
/b/	b		
/c/	ç		
/č/	c		
/ć/		chi	cch
/d/	d		
/e/	e		
/f/	f		
/g/	g	g	gh
/h/	h		
/i/	i		

⁷ Gabrić – Bagarić, Darija; *Jezik Bartola Kašića*, Institut za jezik i književnost u Sarajevu, Sarajevo, 1984., str. 27.

⁸ Preuzeto iz: Gabrić – Bagarić, Darija; *Jezik Bartola Kašića*, Institut za jezik i književnost u Sarajevu, Sarajevo, 1984., str. 28.

/j/	y		
/k/	k		
/l/	l		
/l̥/		gl	gli
/m/	m		
/n/	n		
/ń/		gn	gn
/o/	o		
/p/	p		
/kv/-skup fonema		qu	
/r/	r		
/s/	s		
/š/		sc	sc̣
/t/	t		
/u/	V/u		
/v/	v		
/z/	z		
/ž/	x		

Kašić još uvijek nema oznaku za fonem /đ/, ali će se kasnije truditi da i za njega pronade ili usvoji postojeća grafijska rješenja. Iz tablice je jasno da se Kašić nije sasvim oslobodio latinskog utjecaja, što se najprije vidi u uvođenju znaka *q* za oznaku skupine fonema *kv* za što se u hrvatskom jeziku ne zahtijeva diferenciran znak. Kombinacije *gl* za /l̥/ i *gn* za /ń/ nametnule su mu potrebu da uz *g* stavlja *n* da bi izbjegao dvosmislenost u slučajevima kad *gn/gl* ne predstavljaju foneme /ń/, /l̥/, nego znače *g – n*, *g – l*. Sam Kašićev sustav predstavlja novinu ako ga usporedimo s grafijskim sustavima pisaca ranijih vremena. Kod njega nema kombinacija koje ne bismo našli i kod drugih pisaca, no za njega je karakteristično da je svoj sustav pojednostavio u znatnoj mjeri lišivši ga dvofunkcionalnosti znakova. U tom smislu usporedit će se Kašićeva grafijska rješenja s rješenjima pisaca koje spominje u svom *Ritualu*. Promatrat će se grafemi koji predstavljaju sporno mjesto u svim predilirskim grafijskim sustavima, a to su *c*, *č*, *ć*, *h*, *j*, *k*, *l*, *ń*, *s*, *š*, *u*, *v*, *z*, *ž*. S Kašićevim rješenjima usporedit će se grafija Marka Marulića, Hanibala Lucića,

Šime Budinića, Ivana Bandulavića i Petra Hektorovića. Pregled grafijskih rješenja prikazan je u sljedećoj tablici.

Tablica 2. Uspredba grafijskih sustava hrvatskih jezikoslovaca⁹

Fonem	Kašić	Marulić	Lucić	Budinić	Bandulavić	Hektorović
/c/	ç	c*	c*, ç*, z*	z*, c*	ç/cz	ç*, z*
/č/	c	c*	ç*/c*	c*/ci		c*/ç*
/ć/	chi/cch	chi	chy/ch*/ chi/cchi	*ch/cch/ cchi	*ch/chi	chi/ch*
/h/	h	h	h	h	h	h
/j/	y	*i/g*	*i/y/g*	i/y/g	y	y
/k/	k	ch	*ch/C*	*ch	k/ch*	ch/c*
/l/	gl/gli	gl	gl/gli	gli, gl	gl/gli	gli, gl
/ń/	gn	gn	gn	gn	gn/gni	gni/gn
/s/	s	s/f	s*/f*/fc*	*f/s*	f/s	f/s
/š/	sc, \widehat{sc}	fc/s*	s*/f[St], fc* sc	*f s* ff/ss, sc	fc, sc	sc/fc
/u/	V/u	u/V	u/u V	u/V*	v/na poč/* u	u/V
/v/	v/V	u	v/V u	u/V*	v " /* u	u
/z/	z	z/f*	Z	Z	Z	Z
/ž/	X	z/f*	X/ ^φ	X/Z*	X	X/Z*

*= dvofunkcionalnost slovnog znaka

Dvofunkcionalni znakovi označeni su u tablici zvjezdicom pa možemo zaključiti da je Kašićevu sustavu, po principu na kojem je formiran, najbliži Hektorovićev sustav. Hektorović je također nastojao sastaviti grafiju i gdje je god moguće uvesti jednoslovne znakove te stvoriti ustaljen sistem znakova uspostavljen na osnovu latinske i talijanske grafije, koristeći se maksimalno

⁹ Preuzeto iz: Gabrić – Bagarić, Darija; *Jezik Bartola Kašića*, Institut za jezik i književnost u Sarajevu, Sarajevo, 1984., str. 30.

moгуćnostima koje su te grafije pružale pri prilagodbi slovnih znakova fonološkom sustavu hrvatskog jezika. Ni Hektorović ni Kašić nisu uspjeli do kraja izbjeći dvofunkcionalnost majuskule V (kod obojice V=U), dok kod minuskula ni tu ne postoji mogućnost dvovrsnog čitanja.

Dosta podudaranja s Kašićevim grafijskim popisom pokazuje i Bandulavić koji ima samosvojna rješenja za *c* i *č*. Dok fonem /c/ označava grafemom *ç*, fonem /č/ označava grafemom *c*, dodajući ispod *c* kvačicu okrenutu udesno. Međutim, to je izazvalo probleme prilikom tiskanja gdje su se kvačice često usmjeravale na krivu stranu te su tako narušavale Bandulavićevu domišljatost. Kod ostalih slovnih znakova ovoga popisa zapažamo podudaranje s Kašićevim sustavom, kako po rješenjima, tako i po osnovnom principu – principu jednofunkcionalnosti što ga je postavio Kašić. Osnovna karakteristika grafije ovih triju pisaca (Kašića, Hektorovića i Bandulavića) jest odsustvo dvofunkcionalnosti znakova te upotpunjavanje sustava, koji se postiže eliminacijom višestrukih rješenja za jedan fonem, što je najočitiije kod oznaka za foneme *j*, *š*, *ć*.

Odstupanja od zadanog nacrtu različitog su karaktera pa sva posebna rješenja možemo podijeliti u tri zasebne grupe. Prvu grupu predstavljaju primjeri u kojima je odstupanje prouzrokovano ugledanjem u talijanski i latinski grafijski uzus, kakav je slučaj s pisanjem *h* uz suglasnike, npr. *th*=/t/. Drugu grupu odlikuje odstupanje u pravcu domaće literarne tradicije, što je slučaj s označavanjem /r/ s *ar*/*er* te u pojavi nekih dvofunkcionalnih znakova (primjerice *x*=/z/). Treća je grupa najzanimljivija jer se tu pojavljuju grafijske oznake kojih u nacrtu iznesenom u *Institutiones* uopće nema. To je prvenstveno pitanje grafijskog predstavljanja fonema /đ/. Potreba da grafijski predstavi ovaj fonem javila se Kašiću tek onda kad je usvajanjem štokavskog dijalekta kao baze svog literarnog izraza usvojio štokavski fonem /đ/. Kašiću su se nudile dvije mogućnosti: talijanski način predstavljanja fonema /đ/ grafijom *g* ili kombinacijom *gi* i domaća grafijska tradicija koja je imala znak *dy* za /đ/. Zbog „uposlenosti“ grafema *g* za označavanje fonema /g/ i /j/, dobili smo još jedan slučaj polifunkcionalnosti znaka.

Pored usporedbe s prethodnicima, potrebno je odrediti Kašićev rad na grafijskoj reformi i prema reformi koju su proveli ilirci, odnosno Gaj. Kašić je na svojevrsan način svojom grafijskom i jezičnom reformom u prestandardnoj epohi naslutio put kojim će se kretati i pripadnici ilirskog pokreta. Prilikom ustanovljavanja grafijskog sustava u *Institutiones* i kasnije u predgovoru *Rituala*, Kašić je imao na umu praktičnu namjenu grafije, primjenjivost, primjerenost fonološkom sustavu hrvatskog jezika, jednostavnost i funkcionalost. U stoljećima koja su

uslijedila pokazalo se da grafijski sustav treba imati upravo te odlike. Ono što je Kašić počeo, ponegdje je unaprijeđeno, a negdje pogoršano, dok će konačnu riječ imati ilirci u 19. stoljeću. Njihova će rješenja biti drugačija od Kašićevih, ali će se nalaziti pred istim dilemama i problemima kao i Kašić. Oni će također lutati pri traženju, ali je bitno da će od grafijskog sustava tražiti isto što i on. I za Kašićev i za ilirski grafijski sustav može se ustanoviti zajednička intencija – ostvariti sklad između fonološkog fonda hrvatskog jezika i grafijske predstave tog glasovnog inventara. Očigledno je da su i Kašić i Gaj nastojali ono što su upoznali u domaćoj i stranoj tradiciji što bolje i konstruktivnije prilagoditi vlastitim zahtjevima i zadacima što ih je nametala reforma grafijskog sustava.

3.7. *Ritual rimski i Kašićeva jezikoslovna rješenja*

Često se postavlja pitanje u čemu je tajna uspjeha Kašićeva *Rituala*. Odgovor je jednostavan – u dobrim jezikoslovnim rješenjima. Kašić je bio za narodni govor u književnosti i u liturgiji. Premda je sam bio čakavac, on je za standardni jezik izabrao najrašireniji, „bosanski“, štokavski govor.

Za taj govor našao je praktičnu latiničku grafizaciju, tako da svakom fonemu odgovara jedan grafem, po mogućnosti jednoslov, a prema tiskarskim potrebama i dvoslov i troslov. Bitno mu je bilo da se svaki takav jasno određeni grafem uvijek čita na isti način, u bilo kojoj poziciji se našao, ispred ili iza samoglasnika. Međutim, još prije pisanja *Gramatike*, Kašić je svojim *Hrvatsko–talijanskim rječnikom* među prvima započeo sistematski abecedni popis hrvatskih riječi, koji je desetljećima marljivo dopunjavao. *Gramatikom* je kodificirao taj govor pa su kasniji leksikografi i gramatičari hrvatskog jezika samo slijedili njega. Ako sve to stoji, onda se mora priznati da u procesu razvoja hrvatskog standardnog jezika od Kašića do danas postoji jasan kontinuitet. Svojim brojnim književnim djelovanjem, naročito prijevodom *Biblije* i još više *Ritualom rimskim*, Kašić je nastavljao svoj utjecaj na razvoj hrvatskog standardnog jezika.

Kašićev *Ritual rimski* služio je kao službena liturgijska knjiga u svim hrvatskim krajevima do 1929. godine. To znači da je gotovo tri stoljeća pridonosio ujednačavanju i normiranju hrvatskog jezika.¹⁰

¹⁰ Horvat, Vladimir; *Jezikoslovna problematika u djelima Bartola Kašića: doktorska disertacija*, Filozofski fakultet Zagreb, Zagreb, 1996., str. 378.

3.8. Kašićev utjecaj na razvoj hrvatskog standardnog jezika

Dvije su se crkvene knjige na hrvatskom književnom jeziku štokavskoga tipa upotrebljavale dva i pol stoljeća gotovo u svim hrvatskim krajevima. Prva je *Pištola i evangelija* Ivana Bandulavića, prvo izdanje u Mlecima 1613., a druga je *Ritual rimski* Bartola Kašića, prvo izdanje u Rimu 1640. Kad to znamo, onda se odmah postavlja opravdano pitanje kako se može tvrditi da predstandardno razdoblje hrvatskoga književnog jezika traje sve do polovice 18. stoljeća. Teško je povjerovati da bi se dva i pol stoljeća mogle upotrebljavati dvije važne crkvene knjige koje bi toliko odudarale od hrvatskog književnog jezika da ne bi imale nikakve veze s njegovim standardom. Ako su te knjige sastavni dio standarda hrvatskog književnog jezika, onda nema nikakvog loma polovicom 18. stoljeća jer su obje izašle u prvoj polovici 17. stoljeća. Predstoji dokazati tvrdnju da je jezik *Rituala rimskog* sastavni dio hrvatskog književnog jezika i da se o njemu ne može valjano govoriti ako se takve činjenice ne uzimaju u obzir.

Hrvatski književni jezik ima neprekinut kontinuitet od prvog pisanog spomenika, od *Bašćanske ploče* do danas i u to nitko ne sumnja. Problem je kad počinje kontinuitet našeg današnjeg književnog (standardnog) jezika – polovicom 18. stoljeća ili prije. Kad se ističe kontinuitet od *Bašćanske ploče* do danas, tada se kaže da se on sastoji u leksičkom i frazeološkom sloju, a u ostalima je bitan prijelom nastao kad je potkraj 15. stoljeća ušlo u hrvatsku književnost štokavsko narječje. Kad se dosad tvrdilo da je hrvatskom književnom jeziku početak stariji od polovice 18. stoljeća, tada se isticalo da ta tvrdnja leži na uskoj osnovici, da tu *književnoga* znači pjesničkoga i da to nije književni u današnjem smislu jer književni treba u sebi sadržavati i polivalentnost, tj. da se upotrebljava na više područja književno–jezične prakse. Da bi se o tome moglo sigurnije raspravljati i bolje razumjeti neke pojave, potrebno je navesti poznatu definiciju književnog jezika koju je dao Dalibor Brozović. „Bitno je za definiciju standardnog jezika da je on autonoman vid jezika, uvijek normiran i funkcionalno polivalentan, koji nastaje pošto se jedna etnička ili nacionalna formacija, uključivši se u internacionalnu civilizaciju, počne u njoj služiti svojim idiomom, koji je dotad funkcionirao samo za potrebe etničke civilizacije.“¹¹

¹¹ Brozović, Dalibor; *Standardni jezik*, Matica hrvatska, Zagreb, 1970., str. 28.

Prevođenje *Svetog pisma* na jezik jedne etničke ili nacionalne formacije tipičan je primjer uključivanja u međunarodnu civilizaciju. Mnogim narodima početak književnog jezika i počinje tim činom. Što se tiče Hrvata, njihovo uključivanje u međunarodnu civilizaciju započinje Kašićevim prijevodom *Rituala rimskog* na hrvatski jezik. Potrebno je i obrazložiti na kakav je to jezik preveden *Ritual rimski*. „Prvo, nije na Kašićev materinski jezik. Poznato je da je Kašić bio čakavac, da je u njegovo vrijeme postojao čakavski književni jezik. Marulić je pisao jedno stoljeće prije, ali Kašić ne prevodi na čakavski, nego na štokavski, na tip književnog jezika koji postaje dominantan. To je poznata činjenica, za nas važna, kao i za povijest hrvatskog književnog jezika. To znači veliko proširenje štokavskog tipa književnog jezika u prostornome smislu jer se *Ritual rimski* upotrebljavao gotovo na cijelom području Katoličke crkve u Hrvata, s nekim ograničenjima na sjeverozapadnom dijelu. Drugo, upotreba Kašićeva *Rituala rimskog* znači proširenje i u vremenskom smislu jer se upotrebljavao preko dva i pol stoljeća, točnije 289 godina, do izlaska *Rimskog obrednika* iz 1929. godine.“¹²

Sad se može postaviti pitanje koliko je to današnji standardni jezik. Već se samim čitanjem Kašićeva teksta osjeća velika bliskost s današnjim jezikom i ta bliskost nije slučajna. Već sam podatak da u kalendaru *Rituala rimskog* nalazimo današnje nazive za mjesece govori mnogo. A govore to i tekstovi kad se čitaju. Da se to vidi, dovoljno je navesti bilo koji tekst. Za primjer će se usporediti tekst *Očenaša* da se jasno vidi dugi neprekinuti kontinuitet.

U Kašićevu *Ritualu rimskome* iz 1640.

Occe nafc, koyi i nà nebefijh. Sfetie Imme tvoyè. Pridi kraglieftvo tvojà. Buddi voglia tvojà, kako nè nebu, takò nà zemgli. Kruh nafcsfakdagni daynam danas. I odpusfti nam dughe naffe, kakonoo i mij odpufctamo duxnikom naffcim. I ne uvedî nàs ù napaf: neggo nas oflobodî odazlà. Amen. (str.14.)

¹² Babić, Stjepan; *Jezik Rituala rimskog – važna sastavnica u razvoju hrvatskog književnog jezika* u: Filologija, Knjiga 18, Zagreb, 1990., str. 77.

U izdanju iz 1827.

Otče naš, koj jesi na nebesim: svetise ime tvoje: prijdi kraljestro (!) tvoje: buddi volja tvoja kako na nebu, tako i na zemlji. Kruh naš svakdanji daj nami danas. I otpusti nam duge naše, kako i mi otpuštamo dužnicima našim. I ne uvedi nas u napast: dalli oslobodi nas od zla. Amen. (str.24.)

U *Rimskome obredniku* iz 1929.

Oče naš, koji jesi na nebesima, sveti se ime tvoje. Dodi kraljevstvo tvoje. Budi volja tvoja, kako na nebu, tako i na zemlji. Kruh naš svagdanji daj nam danas. I otpusti nam duge naše, kako i mi otpuštamo dužnicima našim. I ne uvedi nas u napast, nego izbavi nas od zla. Amen.

Ovdje se kontinuitet vidi ne samo po velikoj bliskosti tekstova iz razdoblja od 400 godina nego i to što se u suvremenom tekstu *Očenaša* nalaze oblici koji se inače ne bi nalazili da nema toga čvrstog kontinuiteta. To ne može biti slučajno. Kad je 1923. i 1924. godine pripreman tekst novog *Rimskog obrednika*, pojedine dijelove prevodilo je više prevoditelja, a kao predložak poslužio je i Kašićev predložak.

Sve to dokazuje da na razvojnem putu hrvatskog književnog jezika nema lomova, nema usjeka, nego da je taj put cjelovit bar 350 godina, kako pokazuje jezik *Rituala rimskog* i da se stoga granica te cjeline mora pomaknuti barem na prvu polovicu 17. stoljeća.

3.9. „Mali hrvatski prepород“ i „Veliki hrvatski prepород“

Već je mnogo puta isticano kako današnji standard u medijima nije produkt 19. stoljeća („ilirizam“), nego mu korijeni sežu u sam početak 17. stoljeća. Kod toga se spominje činjenica da je u smislu jezične globalizacije Bartol Kašić kao čakavac prihvatio dubrovački štokavski govor za hrvatski standardni jezik. Uz to se tu javlja i polimorfija u grafiji i u izgovoru (ikavski, jekavski) kao dupletiranje koje služi za kulturno zbližavanje i ujedinjavanje hrvatskog naroda na planu pisma (latinica) i jezika. U daljnjem će tekstu jezični standard 17. stoljeća biti uspoređen s elementima jezičnog standarda koji je uspostavljen u 19. stoljeću, a traje i danas.

Jezični standard 17. stoljeća ima ove odlike:

- usvaja se za sve krajeve jedno pismo, i to latinica (napuštaju se bosančica i glagoljica);
- javlja se hrvatska grafijska ujednačenost, naročito u Bartola Kašića;
- javlja se naddijalekatski jezični standard (štokavski, ali s jednakom vrijednošću *i* i *je* što se tiče izgovora jata), tj. izvršen je izbor između dijalekata: kao naddijalekt može služiti „najopćenitiji“ govor, a to su „bosanski“ i „dubrovački“;
- za izabrani jezični standard pišu se jezični priručnici: Vrančić („Rječnik“, 1595., 1606.), Kašić („Gramatika“, 1604., rukopisni „Hrvatsko – talijanski rječnik“, iza 1595., prije 1599.), Mikalja („Rječnik“, izrada od 1637., dotiskan 1651., „Talijanska gramatika“ na hrvatskom 1649.), „Hrvatski pravopis“ (R. Džamanjić, 1639.);
- pišu se mnogobrojna djela koja nisu u skladu sa svim proklamiranim načelima, ali je činjenica da je Bartol Kašić preveo čitavu *Bibliju* na svojim grafijskim i jezičnim načelima, a to potvrđuje ono što je rečeno: latinica, grafija, naddijalekt.

Jezični standard 19. stoljeća ima ove odlike:

- latinica je kao standardno pismo prihvaćena u 17. stoljeću, a to se provodi i u 19. stoljeću (traje i danas);
- grafijsko načelo iz 17. stoljeća jednako je i u 19. stoljeću, s tim da se u 19. stoljeću provela dosljedno monografirana latinica, najviše na imitaciji češke „husitske“ grafije;

- prihvaćen je, kako u 17., tako i u 19. stoljeću, naddijalekatski jezični standard, tj. „dubrovačko – bosanski“ govor kao osnova tog naddijalekta. Izbor naddijalekta koji je izvršen u 17. stoljeću, čini osnovicu i u izboru koji je prihvaćen u 19. stoljeću, s tim da se u 19. stoljeću napušta ikavica koja je usporedno s jekavicom suvereno dominirala na osnovi sveprisutne polimorfije izgovora jata iz 17. stoljeća;
- kao u 17. stoljeću, tako se i u 19. stoljeću pišu jezični priručnici koji potvrđuju prihvaćeni jezični standard (rječnici, gramatike, pravopisi)
- najvažnija je sličnost između hrvatskog jezičnog standarda 17. stoljeća i hrvatskog jezičnog standarda 19. stoljeća u tome što je u oba standarda prisutna i svejezična standardna polimorfija u rješavanju svake vrste standardnih jezičnih problema.

U oba se slučaja javlja i grafijska polimorfija:

- a) u 17. stoljeću nalazimo polimorfan izgovor u slučaju *ie* koji možemo čitati i kao *i* i kao *je*.
- b) odmah na početku 19. stoljeća javlja se polimorfan izgovor u slučaju jata: uvodi se „rogato e“ (ě) koje možemo čitati prema sustavu govornika kao *i*, kao *e* i kao *je* (*rěč* se čita ili kao *rič*, ili kao *reč*, ili kao *riječ*).

U prethodnom se tekstu pokazalo da se pojave koje se u povijesti hrvatskog jezika kao standarda u vremenu tzv. „ilirizma“ s početka 19. stoljeća nalaze i u povijesti hrvatskog jezičnog standarda u prvoj polovici 17. stoljeća. Stoga bi se i jedna i druga pojava mogle označiti kao neke vrste „preporoda“. „Ilirizam“ u 17. stoljeću bi valjalo nazvati „Prvi hrvatski preporod“, a dok bi isti „ilirizam“ u 19. stoljeću trebalo nazvati „Drugi hrvatski preporod“. Oba su „preporoda“ u povijesti hrvatske kulture i jezika izvršila zaista velike promjene, pa takve oznake i zaslužuju. „U ovoj oznaci možemo *prvi* zamijeniti s *mali*, a *drugi* s *veliki* pa dobivamo *Mali hrvatski preporod* (početak 17. stoljeća) i *Veliki hrvatski preporod* (prva polovica 19. stoljeća).“¹³

¹³ Putanec, Valentin; *Tragom Bartola Kašića III: Polimorfija u izgovoru u grafiji jezičnog standarda u Hrvata u 17. i 19. stoljeću* u: Bartol Kašić u Nacionalnoj i sveučilišnoj knjižnici u Zagrebu: zbornik radova o djelu Bartola Kašića, Nacionalna i sveučilišna knjižnica, Zagreb, 1999., str.132.

3.10. Sociolingvistički pristup tradiciji

Pitanje procesa standardizacije privlači zadnjih desetljeća pozornost i lingvista i sociologa. Sociolingvistika je nova struka koja je otvorila nove, suvremenije mogućnosti pristupa samom procesu standardizacije. Milorad Radovanović u knjizi *Sociolingvistika* razradio je klasifikaciju standardizacijskih postupaka objedinjavajući rezultate uglavnom američkih sociolingvista. Radovanović donosi shemu koja ima čak deset faza: 1. Selekcija, 2. Deskripcija, 3. Kodifikacija, 4. Elaboracija, 5. Akceptuacija, 6. Implementacija, 7. Ekspanzija, 8. Kultivacija, 9. Evaluacija, 10. Rekonstrukcija. I sam Radovanović kaže da je jezik koji je prošao prve četiri faze i koji se upotrebljava u različitim uporabnim sferama, a uz to su mu ranije ili kasnije dodijelili i službeni status standardnog jezika, već tada preuzima tu funkciju. Dubravko Škiljan rezimira Radovanovićev opširniji prikaz deset faza od kojih se sastoji potpuni proces standardizacije na sljedeći način:

- selekcija – odabir idioma na kojem će se zasnivati standardni jezik;
- deskripcija – lingvistički opis izabranog idioma;
- kodifikacija – stvaranje eksplicitnog popisa jezičnih jedinica i propisa o njihovim odnosima uz prihvaćanje nekih, a odbacivanje drugih od opisanih oblika te stvaranje nekih novih;
- elaboracija – osposobljavanje kodificiranog idioma za različite funkcije u javnoj komunikaciji;
- akceptuacija – službeno prihvaćanje tog idioma za sredstvo javne komunikacije;
- implementacija – ugrađivanje tog prihvaćanja u svijest govornika, sa svim posljedicama za njegov socijalni i komunikacijski status koje iz takva ugrađivanja proizlaze;
- ekspanzija – širenje i upotreba standarda i svijesti o njemu među sve slojeve govornika;
- kultivacija – njegovanje i podržavanje eksplicitne norme;
- evaluacija – vrednovanje njezine efikasnosti i funkcionalnosti;
- rekonstrukcija – prerađivanje standarda u skladu s novonastalim potrebama društva;

Da bi se prosudilo i ustanovilo koju je ulogu imao Bartol Kašić u pojedinim nabrojanim fazama u procesu standardizacije hrvatskog jezika, potrebno je analizirati barem prvih šest faza procesa standardizacije.

1. Selekcija – Bartol Kašić, premda rođen kao čakavac, izabrao je općenitiji jezik – štokavski, ikavsko – ijekavski „bosanski govor“ kao najopćenitiji za književni jezik. Na temelju bosanskog Kašić je postavio sigurne i čvrste temelje hrvatskom jezikoslovlju. Kašić je time obavio selekciju standardnog jezika, ali nije branio Dalmatincu i Dubrovčaninu da izgovaraju ili čitaju na svoj način. To jasno dokazuje da Kašić nije isključivao i upotrebu nacionalnog jezika. Nužni uvjet za deskripciju je grafizacija pa je Kašić našao prikladan način jednoznačnog pisanja, koliko je latinička abeceda dopuštala.
2. Deskripcija – Kašić se dao na prvi sustavni opis jezika. Napravivši prvi sistematski popis riječi u *Hrvatsko – talijanskom rječniku*, on je izvršio temeljnu deskripciju hrvatskog jezika već 1599. godine.
3. Kodifikacija – Kašić je obavio osnovnu kodifikaciju time što je pažljivom jezikoslovnom refleksijom proučio hrvatski jezik i otkrio njegove implicitne jezične zakonitosti i eksplicitno prikazao te zakone i pravila u prvoj gramatici hrvatskog jezika – *Institutiones linguae Illiricae*, Rim 1604.
4. Elaboracija – izabrani, opisani i kodificirani jezik Kašić je na temelju tradicije dalje izgrađivao u dvadesetak svojih objavljenih djela.
5. Akceptuacija – Kašićevom gramatikom služili su se svi gramatičari poslije njega, sve do ilirskog pokreta, a njegov je rukopisni rječnik poslužio hrvatskim leksikografima od Mikalje barem do Stulija. *Ritual rimski*, koji je od 1640. do 1929. služio kao službena liturgijska knjiga u svim hrvatskim krajevima, i kod biskupijskih svećenika latinaša i kod redovnika te je po njemu Kašićev jezik doživio opću akceptuaciju, tj. bio je službeno općeprihvaćen i stoga je postajao normativom.
6. Implementacija ili stvarna primjena i upotreba Kašićeva jezika u različitim strukama i sredinama također je jasna. Posebno je zanimljiva činjenica da su Kašićev *Ritual* upotrebljavali i glagoljaši.
7. Ekspanzija – širenje upotrebe standarda i svijesti o njemu među sve slojeve govornika, jer sve većim prihvaćanjem Kašićeve gramatike i dubrovačko–bosanskog govora kao standardnog jezika praktično su riješena dva najvažnija problema.

8. Kultivacija – njegovanje i razvijanje jezika napredovali su Kašićevim prevođenjem *Biblije* i *Rituala rimskog* u kojima je razvijao i stručnu terminologiju.
9. Evaluacija – vrednovanje efikasnosti i funkcionalnosti te norme sam je Kašić, radi obrane hrvatskog prijevoda *Biblije*, morao dati u panoramskom prikazu starijih prijevoda *Biblije*.
10. Rekonstrukcija – prerađivanje standarda u skladu s novonastalim potrebama društva. Tu se mora navesti da je D. Kniewald, tajnik priređivačke komisije, jasno rekao da je novi zagrebački prijevod *Rituala* zapravo Kašićev prijevod usklađen prema razvoju hrvatskog jezika.

Pomnom se analizom može ustanoviti da je za standardizaciju hrvatskog jezika prve tri faze proveo mladi Bartol Kašić. Sljedeće je faze proveo Kašić svojim kasnijim djelima, prijevodom *Biblije* i naročito *Ritualom rimskim*. Iz svega navedenog jasno je da je Bartol Kašić prvi hrvatski znanstveni jezikoslovac čije cjelovito jezikoslovno djelovanje, kao i prve slavističke studije na latinskom u obranu *Biblije*, jasno svjedoče o njegovoj genijalnosti. Zaključak o njegovu doprinosu standardizaciji ili normiranju hrvatskog jezika nameće se sam po sebi.

4. Prilozi

Slika 1. Bartol Kašić (1575. – 1650.)¹⁴

¹⁴ Preuzeto s <http://www.matica.hr/www/wwwizd2.nsf/AllWebDocs/shkKasic>

Slika 3. Karta Hrvatske u 17. stoljeću¹⁶

¹⁶ Preuzeto s <http://www.vrilo-mudrosti.hr/karte/karte-17-18st.htm>

5. Literatura i izvori

Knjige:

1. Babić, Stjepan; Finka, Božidar; Moguš, Milan; *Hrvatski pravopis*, Školska knjiga, Zagreb, 2002.
2. Brozović, Dalibor; *Standardni jezik*, Matica hrvatska, Zagreb, 1970.
3. Fučak, Jerko; *Šest stoljeća hrvatskog lektionara u sklopu jedanaest stoljeća hrvatskog glagoljaštva*, Kršćanska sadašnjost, Zagreb, 1975.
4. Gabrić – Bagarić, Darija; *Jezik Bartola Kašića*, Institut za jezik i književnost u Sarajevu, Sarajevo, 1984.
5. Horvat, Vladimir; *Bartol Kašić i četiri stoljeća hrvatskog jezikoslovlja*, Ministarstvo prosvjete i športa Republike Hrvatske, Zagreb, 1998.
6. Horvat, Vladimir; *Jezikoslovna problematika u djelima Bartola Kašića: doktorska disertacija*, Filozofski fakultet Zagreb, Zagreb, 1996.
7. Kašić, Bartol; *Ritual rimski* (priredio i pogovor sastavio Vladimir Horvat), Kršćanska sadašnjost, Zagreb, 1993.
8. Katičić, Radoslav; *Gramatika Bartola Kašića*, Rad JAZU, Zagreb, 1981.
9. Sršan, Stjepan (preveo); *Život Bartola Kašića*, Matica hrvatska Osijek, Osijek, 1999.

Članci:

1. Babić, Stjepan; *Jezik Rituala rimskog – važna sastavnica u razvoju hrvatskog književnog jezika* u: Filologija, Knjiga 18, Zagreb, 1990. (75. – 81. str.)
2. Putanec, Valentin; *Tragom Bartola Kašića III: Polimorfija u izgovoru u grafiji jezičnog standarda u Hrvata u 17. i 19. stoljeću* u: Bartol Kašić u Nacionalnoj i sveučilišnoj knjižnici u Zagrebu: zbornik radova o djelu Bartola Kašića, Nacionalna i sveučilišna knjižnica, Zagreb, 1999. (123. – 133. str.)
3. Vanino, Miroslav; *Bartola Kašića „Ritual rimski“* u: Vrela i prinosi, br.11, „Nova tiskara“, Sarajevo, 1940. (98. – 115. str.)

Izvori s interneta:

1. <http://www.otokprvic.info/dok/Hvrancic.htm>

Datum zadnjeg posjeta: 11. lipnja 2011.

2. <http://www.matica.hr/www/wwwizd2.nsf/AllWebDocs/shkKasic>

Datum zadnjeg posjeta: 11. lipnja 2011.

3. http://hr.wikipedia.org/wiki/Bartol_Ka%C5%A1i%C4%87

Datum zadnjeg posjeta: 11. lipnja 2011.

4. <http://www.vrilo-mudrosti.hr/karte/karte-17-18st.htm>

Datum zadnjeg posjeta: 11. lipnja 2011.